

²⁸ Список публікацій С.Петлюри у «Літературно-науковому вістнику» та «Записках НТШ» див.: *Stępień S.* Op. cit. – S.309–313.

²⁹ Деякі з них, а особливо недруковані у виданих у діаспорі двох томах праць С.Петлюри, перевидав В.Сергійчук у кн.: *Петлюра Симон. Статті. Листи. Документи* / Вст. сл., упор. В.Сергійчука. – Т.IV. – К., 2006. – С.37–53.

³⁰ Цього не знав В.Поперечний, який писав на цю тему у статті «Перші роки літературної діяльності С.В.Петлюри (1902–1907 рр.)» (див.: *Тризуб*. – 1929. – №22. – С.16).

³¹ Див.: ЦДАВО України. – Ф.3809. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.7.

³² Див., напр.: *Петлюра С.* Політичні українські партії в Галичині // *Україна*. – 1907. – Т.II. – Квітень. – Ч.I. – С.1–19; Травень. – Ч.II. – С.37–48; *Його ж.* З життя австрійської України: Українські посли в віденському парламенті // *Україна*. – 1907. – Т.IV. – Жовтень. – С.1–16. Передрук цих ст. див.: *Петлюра С.* Статті. Листи. Документи. – Нью-Йорк, 1979. – Т.II. – С.40–64; *Петлюра С.* Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1956. – [Т.I]. – С.119–132.

The article is about the influence of L'viv multinational social, cultural and political environment upon the formation of Symon Petliura's personality, a politician, state figure and co-creator of Ukrainian-Polish union in 1920.

О.О.Гриненко*

МАТЕРІАЛИ ЖУРНАЛУ «ТРИЗУБ» ПРО РОЗСЛІДУВАННЯ ВБИВСТВА С.ПЕТЛЮРИ (1926–1928 рр.)

Стаття за публікаціями українського часопису «Тризуб» відтворює хід тривалого судового процесу над убивцею Симона Петлюри, наводить аргументацію сторін, показує реакцію українських емігрантських організацій, світової громадськості на теракт, перебіг слухань та вирок суду присяжних.

Після поразки української визвольної боротьби С.Петлюра перебував у Польщі, а останні півтора року свого життя мешкав у Парижі, куди прибув у жовтні 1924 р. Із його приїздом тут сформувався досить представницький осередок колишніх діячів УНР, який закликав до співпраці всі українські емігрантські організації, у тому числі й опозиційні. С.Петлюра був упевнений, що необхідно використати друковане слово «для пропаганди, обґрунтування і усестороннього з'ясування ваги української проблеми»¹. Із цією метою він разом зі своїми соратниками В.Прокоповичем та П. Чижевським обговорили ідею створення часопису, його назву, програму, організацію роботи редакції та головні теми. Планувалося створити журнал, який мав об'єднати розпорошених по світах українців довкола ідеї відродження їхньої держави. Часопис отримав назву «Тризуб» – символу України. Досі не вдалося встановити ім'я художника – автора логотипу журналу. Це – державний герб, розміщений у сонячному колі, від котрого в усі боки розходяться промені. Літери «Тризуб» подані півколом і помережені українським орнаментом. Цей логотип був незмінним протягом усього періоду виходу журналу аж до 1940 р.

С.Петлюра став організатором та одним з активних авторів тижневика. Коли 25 травня 1926 р. його було підступно вбито у Парижі, то, природно, що одним із перших часописів, які відгукнулися на цю трагічну подію, став «Тризуб». Повідомлення про вбивство і похорон С. Петлюри журнал вмістив у числі 33 від 30 травня. Наступне число від 6 червня детально висвітлювало похорон, подавалися фотографії з місця вбивства та панахиди, відгуки на смерть від

* Гриненко Оксана Олександрівна – аспірантка Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАНУ.

різних організацій із Франції, Німеччини, Польщі, Чехословаччини, Румунії, Болгарії, США, Канади й навіть з України.

Реакція на смерть голови Директорії не була однозначною. Про це свідчить огляд преси, поданий у журналі «Тризуб». Наприклад, румунські газети поділилися на два табори – націоналістичний і космополітичний. Перші щиро співчували українцям, а другі – обмежилися короткими повідомленнями. Ось як характеризувала цю подію бухарестська газета «Кувинтул»: «Ім'я гетьмана (отамана) Петлюри викликає спомин про українську епопею, про героїчну спрому виявити душу нації. Деякий час ніхто не згадував про цю сумну епопею, але нагадав про неї Самуїл Шварцбард»². Газета вважала, що акт помсти не був спрямований проти винуватця погромів, а став актом політичним. Часопис «Універсул» висловив переконаність, що С.Петлюра «був найбільш небезпечним противником большевизму»³.

Радянська преса також відізналася на цю подію. «Петлюру забито», – повідомило ТАРС короткою телеграмою з Парижа⁴. «Русспрес» сповіщав, що в Харкові та Києві нелегально відслужили панахиди за С.Петлюрою. На сторінках радянських газет йшлося про вбивство його як виразника «певної ідеологічної концепції – «петлюрівщини»⁵. Висловлювалися сподівання, що українській еміграції скоро настане кінець.

Не оминули цю подію й друковані органи російської еміграції. Журнал «Тризуб» подав «Короткий перегляд головних статей російської преси з приводу смерті С.В.Петлюри», в котрому проаналізував відгуки на цю подію⁶. Зокрема у часопису «Слово» (Рига) Н.Русин порівнював С.Петлюру з Махном, Булаховичем та іншими отаманами, але несподівано зробив висновок, що покійний «заслугує особливої уваги по широті своїх проєктів та по зручному використанні громадської бази»⁷. У газеті «Сегодня» (Рига) опубліковано статтю М.Г-на «Симон Петлюра» – одну з небагатьох публікацій, у якій ґрунтовно трактується трагічна подія. Автор позитивно відізнався про головного отамана: «С.В.Петлюра є постать дуже характерна, котра, без сумніву, відіграла значну роль в долі Росії та України»⁸. Як видно з огляду статей, українська еміграція із сумом відгукнулася на цю подію. Російська ж так і не визнала С.Петлюру лідером українського визвольного руху.

Після вбивства головного отамана С.Шварцбарда було заарештовано. У той самий день його допитали в комісаріаті поліції, де він зізнався у скоєному злочині й заявив, що помстився С.Петлюрі «за погроми євреїв в Україні»⁹. С.Шварцбарда було посаджено до в'язниці Санте, і справу слідства доручили судді Пейру. Слідчий призначив психіатричну експертизу. Допити свідків почалися 2 червня. Вбивця звинуватив С.Петлюру в погромах, а журнал «Тризуб» – у пропаганді насильства над євреями. Під час слідства з'ясувалося, що підсудний не володіє українською мовою, й тому стверджувати, що часопис є «погромний український орган»¹⁰, не міг. Захисником інтересів С.Шварцбарда був призначений Анрі Торес – адвокат, комуніст, а від цивільної сторони – Сезар Кампінчі і Альберт Вільм. Слідство тривало впродовж червня – липня. У серпні судді були у відпустці, а восени слідство знову відновилося і повністю закінчилося в жовтні 1927 р. Тиждень «Тризуб» 9 жовтня у рубриці «З судової справи» писав: «Процес убийці головного отамана С.Петлюри входить в останню стадію: суд присяжних має розпочати його розгляд 18 жовтня»¹¹. Було зібрано багато доказів того, що загиблій не чинив погромів, боровся з ними, але слідство не висвітлювало ще ряду обставин навколо вбивства. Обвинувальний акт було складено, і суд призначено на 18 жовтня 1927 р. у палаті паризького трибуналу.

Журнал «Тризуб» уважно слідкував за ходом слідства. Вже у серпні 1926 р. було введено постійну рубрику «До судової справи», в котрій ретельно повідом-

лялося про роботу слідчої комісії. Тут вміщувалася інформація про те, як вів себе на допиті С.Шварцбард, що говорив, яких свідків викликали, як вели себе адвокати тощо.

18 жовтня 1927 р. у паризькому Палаці справедливості розпочався суд над вбивцею С.Петлюри. Редакція часопису «Тризуб» почала випускати надзвичайне щоденне видання, аби детально інформувати читачів про перебіг судової справи. Процес викликав великий інтерес не тільки в українській діаспорі, а й в УСРР і у багатьох країнах світу. Редакція поставила перед собою завдання не лише подавати інформацію про судовий процес, а й зібрати та зберегти для майбутніх поколінь усі повідомлення про нього.

Всього вийшло десять спеціальних номерів журналу «Тризуб: Надзвичайне щоденне видання». Вони випускалися з 19 жовтня 1927 р. Останній № 9-10 вийшов 1 серпня 1928 р. У кожному номері було чотири, а в останньому – одинадцять сторінок. Часопис вів постійні рубрики «Процес», «Із зали суду», «Спостереження», «Звіт», решта їх змінювалася. Були вміщено фотографії С.Петлюри, його посмертної маски і могили, а також малюнки адвокатів, голови суду й прокурора.

У першому числі від 19 жовтня 1927 р. опубліковано статтю «Від редакції», в котрій пояснювалося, чому започатковано це надзвичайне щоденне видання і які завдання воно ставить. У рубриці «Процес» показано консолідацію української еміграції перед судом, намагання не допустити погіршення стосунків між українцями та євреями, послабити тиск Москви на відносини між двома народами. Зокрема зазначалося: «Незалежно від того чи іншого вироку для нас значіння процесу в іншому: розгорнути перед світом правдиву картину нашої визвольної боротьби, героїчних змагань до власної державности, збити ганебні наклепи з світлої пам'яті головного отамана, уряду, армії, всього нашого народу»¹².

Часопис опублікував «Акт обвинувачення», подавши коротку біографічну довідку про голову Директорії, деталі його вбивства, розповідь про С.Шварцбарда. Вбивця запевнював суд, що він «доконав злочинство з власної ініціативи, ніхто його не намовляв, ніхто не допомагав, що він не мав жадного спільника»¹³. Свідок, професор Коваль розповів, що бачив, як за С.Петлюрою стежили троє людей, і впізнав серед них С.Шварцбарда. Сам обвинувачуваний допустився дивних неточностей у своїх свідченнях про те, що «він гадає, що головний отаман був ініціатором цих погромів, бо вони мали місце тоді, як він був головою держави й армії»¹⁴. Далі в акті обвинувачення йшлося про природу погромів та розпорядження, зроблені С.Петлюрою з метою їх припинення. На захист голови Директорії виступили його співробітники і соратники: В.Падалка, О.Удовиченко, М.Славінський і навіть єврейські письменники, зокрема Вішніцер, Зангвіл, В.Жаботинський. С.Шварцбард не зміг довести, що С.Петлюра був ініціатором єврейських погромів. Психіатрична експертиза встановила, що обвинувачуваний є цілком відповідальним за свої вчинки.

20 жовтня 1927 р. розпочався перший день судового процесу. Часопис у рубриці «Із зали суду» описує саму залу суду, присутніх – дружину отамана, С.Шварцбарда, адвокатів А.Тореса, С.Кампінчі, А.Вільма, Познанського, А.Яковліва, журналістів, публіку – в основному українців та євреїв. Із рубрики «Спостереження» можна дізнатися, що вбивця розповідав про свій злочин «з захопленням, з садичною насолодою, сміється, кепкує»¹⁵. Враження від його виступу неприємне. Він уперто стояв на своєму, що С.Петлюра є винним у погромах. Голова суду вказав на те, що існують свідки, документи, навіть деякі євреї не звинувачують С.Петлюру в них, але підсудний на це не звернув уваги й продовжив свою лінію поведінки.

Того дня на судовому слуханні стався цікавий випадок із листом В.Жаботинського. Адвокат А.Торес заявив протест щодо того, що в акт обвинувачення

було внесено «висновки української преси»¹⁶ про те, що нібито він не визнає С.Петлюру винним у погромах. І як доказ зачитав листа В.Жаботинського в повній редакції. Прокурор заявив, що він узяв цитати зі статті автора, котра була надрукована в 1926 р. та де було категорично сказано, що ані С.Петлюра, ані будь-хто з українських діячів не відповідають за погроми, бо не люди винні, а обставини. Адвокат А.Торес протестував проти цього листа. Адвокат С.Кампінчі зачитав статтю В.Жаботинського за 1926 р. і висловив здивування, чому цитують листи особи, котра не є свідком. Адже він нині у Парижі. Дискусія була припинена. Цей випадок справив враження на слухачів процесу, і це була поразка адвоката Тореса.

У рубриці «Звіт» подано матеріали допиту обвинуваченого: як він шукав адресу голови Директорії, як стріляв у лежачого на тротуарі С.Петлюру, як зрадив, коли дізнався про його смерть. Він вважав себе «месником за своїх єдиновірців»¹⁷. І знову вів мову про погроми, про те, як чув розмову в Одесі від якогось військового, що петлюрівці й росіяни вбивали євреїв. Це так вплинуло на С.Шварцбарда, що він вирішив помститися за свій народ. Дізнавшись, що С.Петлюра у Парижі, він його знайшов та вбив. На запитання «Яким чином, ви знаєте, що погроми були організовані С.Петлюрою?»¹⁸, С.Шварцбард почав розповідати, як українці, починаючи з часів Хмельниччини, вирізували євреїв, а в 1919 і 1920 рр. обвинувачуваний сам був в Україні й став свідком аналогічних подій. І доказом того, що С.Петлюра був їх організатором, є те, що він три роки стояв на чолі українського війська у той період та підштовхував своїх підлеглих на ці звірства: «Офіційно Петлюра спростовував факти погрому, видавав накази і розпорядження, то все для Європи, для закордону, але там скритно він допускав, бо погроми продовжувалися»¹⁹. Під кінець показів С.Шварцбард почав плутатися у словах про свої колишні судимості.

На сторінках №2 спецвипуску «Тризубу» подано огляд французької преси про судовий процес. Так, журнал «L'Avenir» вмістив статтю С. де Жіве від 17 жовтня 1927 р., де відзначалося, що вбивцю не потрібно сприймати як месника за кривду, котра була завдана євреям, а «справа Шварцбарда – не є справою жидівською»²⁰. Автор проаналізував погроми в Україні, їх історію, роль та значення С.Петлюри у боротьбі з ними, навів накази і постанови головного отамана. Французький журналіст прийшов до думки, що погромна версія вигідна Москві. Інший часопис «L'Echo de Paris» вмістив статтю автора Проно «Убивство Петлюри й большевицький терор у Франції», де переконливо довів, що цей акт – справа рук комуністів. Автор підкреслив, що «Петлюру, справді, уважав уряд Москви, а особливо його представник в Парижі Раковський, за дуже небезпечного ворога совітського режиму»²¹, та навів документи, що довели низку терористичних актів за кордоном, скоєних за вказівками Москви.

«Тризуб: надзвичайне щоденне видання» від 21 жовтня 1927 р. висвітлив другий день судового процесу. У рубриці «Із зали суду» викладено хід дебатов між адвокатами А.Торесом та С.Кампінчі. «Це два протилежних світи – дві ріжних Франції», – резюмував часопис²². Знову допитували С.Шварцбарда, який запевняв, що не служив в Червоній армії. Але це неправда, бо сам підсудний в американському єврейському журналі описав свою подорож по Україні як червоноармієць. Надалі йшов допит свідків і лікаря, котрі довели, що С.Шварцбард стріляв у С.Петлюру, коли той впав на землю.

Журнал вмістив статтю О.Шульгина «Злочинність чи наївність», в якій йшлося про анкету Ліги прав людини, заповнену відомими людьми у Франції: політиками, письменниками, науковцями. Запитання анкети стосувалися погромів в Україні. Відповідали на них економіст Ш.Жид, історик Олар, письменники Р.Ролан, А.Барбюс, Роні й ін. Ці люди, які ніколи не були в Україні, не знали, що це таке, взяли на себе сміливість говорити про справи, в котрих нічо-

го не розуміли. О.Шульгин зазначав, що євреї захищають С.Шварцбарда, а українці мовчать про свої образи, і тому потрібно саме зараз висловити свої думки про погроми. «Не ми, не уряд, не Петлюра творили ці події. Вони прийшли до нас разом з тою червоною большевицькою примарою, що прийшла до нас з півночі. Ми не можемо говорити тільки про погроми жидів, ми мусимо на весь світ сказати правду про погроми цілої України»²³, – зазначалося у статті.

У рубриці «Звіт» подавалася детальна інформація про допит свідків. Першим допитали поліцейського Мерсьє, котрий був на місці вбивства. Він показав, що С.Петлюра впав після другого чи третього пострілу, а Шварцбард стріляв уже в лежачого. Наступними свідками були комісар поліції кварталу Одеон, до якого привели Шварцбарда після злочину, інспектор Горе. Лікар Поль, що робив розтин тіла С.Петлюри, показав, що покійний упав після третього пострілу, а С.Шварцбард продовжував у нього стріляти. Від цивільної сторони свідчили князь Я.Токаржевський-Карашевич, старшина української армії О.Нестеренко і генерал М.Шаповал, який говорив про стосунки між українським, єврейським і російським народами ще задовго до революції й під час визвольної боротьби. У цьому номері вміщено дві фотографії: ріг бульвару Сен-Мішель і вулиці Расіна, де хрестом позначено місце вбивства С.Петлюри, та будинок по вулиці Тезар №7, у котрому він жив у Парижі.

На третій день процесу вийшов №4 журналу від 22 жовтня. У рубриці «Спостереження» подано інформацію про допит свідків вбивства й висновки експерта доктора Поля. Він встановив, що з п'яти куль, що влучили в С.Петлюру, лише одна ввійшла горизонтально, пробила ліве плече, і після цього він упав на тротуар. Чотири інші кулі влучили вже у лежачого С.Петлюру, і три з них були смертельні.

У рубриці «Звіт» подано лист свідка Добковського, в якому йшлося про те, що Шварцбард – зовсім не «местник» єврейського народу, а є підсланим агентом. Добковський, сам за національністю єврей, але він хоче зняти з єврейського народу відповідальність за смерть С.Петлюри. С.Шварцбард визнав, що знає Добковського. Наступного листа зачитали від полковника Будакова, котрий був свідком проскурівського погрому. Він підтвердив, що С.Петлюра ніколи не наказував робити їх, як твердить С.Шварцбард. Знову виникла дискусія між адвокатами Торесом та Кампінчі, чи винен С.Петлюра в проскурівському й інших погромах також.

Щоб припинити цю розмову адвокатів, голова суду викликав свідка генерала М.Шаповала. Той засвідчив, що С.Петлюра не наказував чинити погромів, усе робив, щоб їх припинити, і ніколи не був антисемітом. Погроми чинилися бандами, котрі нікому не підпорядковувалися. Інший свідок В.Прокопович детально розповів про життя С.Петлюри. На запитання прокурора, чи були у журналі «Тризуб» статті погромного характеру, редактор часопису відповів: «Статтів погромного характеру не містилось і не могло міститися, бо напрямок «Тризуба» є ліберальним. Вигадки Шварцбарда є неправдою»²⁴.

25 жовтня розпочався четвертий день судового процесу. Рубрика «Спостереження» містила аналіз перших днів судового процесу. Після опитування свідків адвокат С.Шварцбарда прийшов до висновку, що С.Петлюра не може відповідати персонально за погроми, а лише як голова держави несе відповідальність за підпорядковану йому армію та її командирів. У «Звіті» детально розповідалося про хід чергового засідання. Адвокат Кампінчі почав допит підсудного, запитав його, чи несе С.Петлюра персональну відповідальність і в котрому числі тижневика «Тризуб» він читав «погромні» статті. На що С.Шварцбард відповів, що часопис – орган петлюрівців та цілком зрозуміло, що він висловлював думки головного отамана. А лист з України, надрукований у часописі, де селяни незадоволені тим, що в них забирають землю й віддають євреям, – нібито прояв антисемітизму.

Свідок професор О.Шульгин зазначив, що «не тільки жидівські погроми відбувалися, – була більша трагедія, – був погром цілої України»²⁵. І детально показав тогочасне становище українського народу: голод, більшовицька анархія, що зруйнувала економічний та культурний пласт України. Він намагався довести, що С.Петлюра не несе відповідальності за зазначені події, а С.Шварцбард є агентом більшовиків. Потім викликали як свідка професора Клода, котрий проводив психіатричну експертизу. За його висновком, С.Шварцбард є психічно здоровою людиною, але справляє враження фанатика.

Наступний свідок, генерал О.Удовиченко заявив, що погроми в Україні робили нерегулярні війська, кримінальні елементи, спеціально підіслані більшовиками провокатори. Про їх походження генерал відповів, що це «була агітація, яку вели більшовики, з одного боку, і прихильники старої Росії, з другого»²⁶. Адвокат Торес намагався довести, що козаки дивізії генерала О.Удовиченка теж робили погроми, але свідок аргументовано відкинув ці спроби.

Журнал «Тризуб: надзвичайне щоденне видання» висвітлив одразу п'ятий та шостий день судового засідання. Рубрика «Спостереження» подала покази свідків Грінбергів, Гольштейна, Сльозберга, Тьомкіна. На думку видання, всі вони обвинувачували С.Петлюру у погромах, неприязно ставилися до України і, щоб догодити єврейській громаді, давали неправдиві свідчення.

У «Звіті» про п'ятий день засідання відзначалося, що один із присяжних задав запитання підсудному: чи постраждав він сам чи його родичі від погромів і чому так пізно виконав свою помсту й саме у Франції, а не в Україні чи Польщі? На це запитання відповів прокурор, що С.Шварцбард з України виїхав у 1919 р., в Польщі існує смертна кара, а у Франції підсудний розраховував на благородство та м'якість правосуддя.

Далі свідчення давав полковник О.Доценко – особистий ад'ютант головного отамана. Він розповів, як С.Петлюра ще у 1917 р. у Києві рятував євреїв і закликав їх не переходити на бік більшовиків та не провокувати цим заколоти. А коли головний отаман дізнався, що в Житомирі вибухнуло більшовицьке повстання й відбуваються погроми, то послав туди свої війська. У кінці своїх свідчень О.Доценко сказав, що «прийде час, коли повстане українська держава, і тоді жиди самі на Україні поставлять пам'ятник С.Петлюрі, бо коли б не він, то їх загинуло б більше»²⁷.

Свідок І.Косенко – адміністратор журналу «Тризуб» – зазначив, що після вбивства отримав листа від В.Колосовського, у котрому той писав, що в Парижі існує терористична організація, яка своєю метою ставить знищення ворогів більшовиків. Крім того, автор листа вказував, що за С.Петлюрою стежили й С.Шварцбард має спільників. І. Косенко свідчив, що головний отаман був проти погромів та навів приклад у м. Гадячі, де той припинив безчинства. Адвокат Торес знову запитав свідка про погромні статті у тижневику «Тризуб», але І. Косенко категорично відкинув ці звинувачення.

Шостий день судового засідання почався допитом свідків від прокурора. Ш.Грінберг засвідчив, що під час погромів в Україні не був, чи віддавав накази про них С.Петлюра – не знає. Свідок Гольштейн теж не був свідком жодного з них, але очолював комісію з розслідування так званих «петлюрівських» погромів. Він стверджував, що вони були організовані, і навів відповідні докази, але дуже упереджені. Свідок нічого сказати не зміг ні про відозви С.Петлюри проти погромів, ні про спеціальну інспектуру, що була створена в українській армії. Але твердо стояв на своєму, що С.Петлюра жодних заходів проти них не вживав.

Шостий, сьомий, восьмий день судового процесу знайшли відображення у № 7 від 28 жовтня 1927 р. «Тризуб: надзвичайне щоденне видання». Рубрика «Звіт» описувала продовження шостого дня засідання. Свідками виступили

Грінберг, Сльозберг, Тьомкін. Всі вони стверджували, що якби С.Петлюра не хотів погромів, то їх не було б. Саме він несе «політичну і моральну відповідальність за них»²⁸. Свідок Сльозберг підкреслив, що С.Шварцбард ніколи не був більшовицьким агентом, а такі звинувачення викликали хвилю обурення серед євреїв. Про журнал «Тризуб» останній сказав, що він «антисемітський».

На сьомий день засідання свідка Тьомкіна запитали: чиї погроми були страшніші – Денікіна чи Петлюри? На що свідок намагався відповісти, що другого. Тоді адвокат Кампінчі зачитав із книжки А.Марголіна слова Тьомкіна «про відповідальність Денікіна за погроми на Україні, про те, що ці погроми були найстрашнішими»²⁹. Свідок не знав, що відповісти.

Наступним давав свідчення Черіковер – історик, котрий спеціалізувався на вивченні погромів в Україні. На підставі документів, а їх у нього нібито 10 тис., він доводив, що вся відповідальність за них падає на С.Петлюру. Адже фактична влада на час погромів належала покійному і тому він винен, оскільки не хотів приборкати отаманів Струка, Волинця, загони яких входили в регулярні війська Директорії.

На восьмий день судового засідання виголосив промову адвокат Вільм. Він закликав присяжних бути справедливими, нагадав, що вся Україна в скорботі за С.Петлюрою. З іншого боку, єврейська громада хоче врятувати С.Шварцбарда. Адвокат звернув увагу на те, що майже всі свідчення єврейської сторони мають багато суперечностей, навів докази того, що С.Шварцбард мав спільників – таких, як анархіст Володін, у якого вбивця розпитував про С.Петлюру. А.Вільм торкнувся й мотиву злочину – погроми. Пройшло сім років, і тільки тепер С.Шварцбард вирішив убити головного отамана, що дуже дивно. Адвокат нагадав присяжним, що С.Петлюра жив на території Франції, де його й убито: «Наші вулиці повинні бути безпечними і від таких вбивць, як Шварцбард, з якого намагаються зробити національного жидівського героя...»³⁰.

Журнал «Тризуб: надзвичайне щоденне видання» в №8 від 31 жовтня подав звернення Генеральної ради союзу українських емігрантських організацій «До українців-емігрантів, що в межах Франції перебувають», у котрому зокрема наголошувалося, що з убивці єврейські кола зробили героя й тим самим взяли на себе відповідальність за це вбивство. Український народ завжди бажав жити у злагоді з єврейською громадою. Українська держава сприяла створенню відповідних міністерств та інститутів, надала права на національну автономію, євреї працювали в українському уряді. Це був вияв лояльності й прихильності до єврейської нації. Але сподівання на злагоду між нашими народами не справдилося, та не українці у цьому винні. «...Безневинна і свята кров нашого вождя – все це представниками жидівських кол знехтовано, відкинено і оганьблено. Більше того, – нас обвинувачено в допущенню жидівських погромів на Україні, з чим свідомо і всіма силами ми боролися»³¹, – наголошувалося у зверненні.

В.О'Коннор-Вілінська у статті «В залі суду» описала атмосферу засідань, поведінку у залі адвокатів Тореса і Кампінчі, присяжних, публіки. Адвокат Торес розмовляє гучним голосом, а коли замовкає, то навіть мімікою свого обличчя намагається вплинути на присяжних. Кампінчі веде себе ввічливо, спокійно, щиро, іноді іронічно. Після його виступів знімається напруга в залі суду. Прихильники С.Шварцбарда ведуть себе радісно й упевнені у перемозі; українці, навпаки, напружені та чекають вироку.

Рубрика «Спостереження» підсумовує шостий і сьомий день судового засідання. На процесі мали виступати 21 свідок цивільної сторони й 85 свідків захисту. Публіка та преса були незадоволені тривалістю процесу. Психологія і практика французького правосуддя не дозволяє так його затягувати. Адже «французький суд – для французів, а не для чужинців»³². Адвокат Торес зробив заяву, що він відмовляється від своїх свідків за умови, що й цивільна сторона

відмовиться від своїх. Адвокат Кампінчі, не порадившись ні з ким, погодився на пропозицію Тореса. Голова суду оголосив, що наступного дня почнуться дебати.

Це була повна несподіванка для всіх і викликала обурення української громади. За французькими законами змінити вже не можна було нічого. Якщо опротестувати заяву адвоката Кампінчі, то цивільна сторона могла залишитися зовсім без захисту. Якщо ж відмовитися від цивільного позову, то це також не принесе ніякого результату. І хто візьме на себе таку відповідальність. Залишилося тільки визнати цей факт. На думку оглядача журналу, адвокат Торес зробив усе, щоб судили С.Петлюру, а не С.Шварцбарда.

У рубриці «Звіт» продовжувалося висвітлення восьмого дня засідання. Після виступу адвоката Вільма слово взяв Кампінчі. Він сказав, що ні С.Шварцбард, ні його свідки не довели, що було вбито людину, котра дозволила погроми в Україні. «Петлюру вбито не через те, що він був нібито катом, а через те, що він був вождем...»³³. Далі адвокат звернувся до присяжних: якщо С.Шварцбарда виправдають, то це призведе до подальшої ненависті та помсти. Вони повинні бути справедливими. Адвокат змалював становище України, що билася на три фронти, і роль С.Петлюри в той час.

Потім слово надали прокуророві, котрий повідомив, що ця справа має світове значення, але висвітлена неправдиво. Суть її полягає у факті вбивства, а не в погромах. Він навів докази того, що С.Петлюра не був антисемітом. Це й закони про національну персональну автономію, утворення єврейського міністерства, допомога потерпілим матеріально тощо. А євреї майже не підтримували український уряд і відповідний національний рух. Далі прокурор звернувся до присяжних, звернув увагу на жорстокість та холоднокривність убивства й доводив, що роль месника не підходить для С.Шварцбарда.

Після цього виступив адвокат Торес, котрий намагався виправдати підсудного, розповідав, як він, побачивши погроми в Україні, страждав. Перебуваючи у Франції, він дізнався, що С.Петлюра проживає в Парижі, вирішив йому помститися та убив його. Під кінець промови адвокат навіть назвав головного отамана «шефом катів» і просив виправдати С.Шварцбарда.

Присяжні пішли радитися й через десять хвилин запросили до себе голову суду та адвоката Тореса. На запитання винен чи ні вбивця, вони відповіли: «Ні!». Вийшовши до зали суду, один із них промовив: «Клянусь, честю і совістю, що присяжні відповіли – не винен»³⁴. Природно, що присутні євреї дуже зраділи такому вердикту паризької феміди. Так завершився один із трагічних епізодів в історії української еміграції.

«Тризуб» у рубриці «Із зали суду» навів слова О.Шульгина: «Я прийшов сюди не боронити світлу пам'ять Симона Петлюри, а обвинувачувати. Обвинувачувати чекіста і московського агента, що сидить на лаві обжалованих»³⁵. Він наголосив, що наклепи, зведені на головного отамана, не мали міри. Поважні представники єврейського народу – такі, як Сльозберг, Тьомкін – повинні були говорити неправду, щоб обілити свого співвітчизника.

Французька преса жваво цікавилася судовим процесом, поділившись на два табори. Ліберально-демократична з прихильністю ставилася до українського руху в еміграції та вимагала покарати вбивцю. Інша – соціалістична й комуністична – стояла на позиції виправдання С.Шварцбарда. Замітка «З французької преси» подала короткий огляд, про що писали часописи в той час. Такі газети, як «Le Temps», «Le Figaro» об'єктивно і доброзичливо поставилися до українського громадянства. Історія України, її національно-визвольний рух, постать Симона Петлюри, котрі висвітлювалися на засіданнях суду, дістали співчуття та розуміння французів.

У серпні 1928 р. вийшов останній № 9-10 журналу «Тризуб: надзвичайне видання». У ньому подано повні тексти промови адвокатів та прокурора. Вис-

туп адвоката Вільма вирізнявся глибоким аналізом подій. Головного отамана він назвав невтомним борцем, законним спадкоємцем гетьманів минулих віків, борцем за незалежність України. Не оминув адвокат і природу погромів, ґрунтовно доводячи, що С.Петлюра не мав до них ніякого відношення. Водночас він наголосив на згуртуванні єврейської громади, що вибрала собі національного героя – вбивцю С.Шварцбарда.

Виступ адвоката Кампінчі був не менш промовистим. Із документами в руках він відкинув багато неправдивих свідчень про погроми й антисемітизм С.Петлюри. На завершення промови він звернувся до присяжних зі сподіванням на справедливість вироку.

У звинувачувальній промові прокурор Рейно висловився проти інкримінації головному отаманові переслідування євреїв. Натомість він прихильно поставився до постаті С.Петлюри, довів фактами, що відносини з євреями в голови Директорії були добрими. За його словами, один із соратників, на запитання, які були стосунки у С.Петлюри з євреями, відповів: «Відносини були сердечні, дружні, прекрасні відносини»³⁶. Прокурор Рейно висловив думку, що підсудного судять за душогубство з обтяжливими обставинами: попередньо спланований намір і влаштування засідки на С.Петлюру. Однак, як було зазначено вище, присяжні виправдали С.Шварцбарда.

Так закінчився цей гучний судовий процес. Він набув широкого розголосу. Інформація про його хід за допомогою преси швидко розповсюджувалася по всьому світу. Українці негативно оцінили вирок присяжних, сприйнявши його як національну образу.

Після трагічної загибелі головного отамана його соратники О.Лотоцький, В.Прокопович та інші у своїх споминах згадували про С.Петлюру як моральну, чуйну, справедливу людину. Зокрема, О.Лотоцький у мемуарах «Листки з пам'яті» писав: «Й досі уявляю собі постать його так, як тоді бачив: розважливий спокій і певність, що все буде так, як того вимагають засади правди»³⁷. В.Прокопович, згадуючи С.Петлюру, також наголошував: «Заповіт його для нас і будучих поколінь кличе з могили страдника: «Продовжуйте моє діло, будуйте вільну Україну»³⁸.

Публікації журналу «Тризуб» про хід судового процесу над убивцею С.Петлюри є найбільш докладним та інформативним джерелом для вивчення цієї трагічної події в новітній українській історії. Водночас сучасні дослідники мають усвідомлювати, що позиція видання була детермінована певною ідейною спрямованістю, однозначно позитивним ставленням редакції до покійного. А відтак потребує критичного підходу й використання інформації з інших історичних джерел для повного і всебічного висвітлення цієї теми.

¹ Сучасна українська еміграція та її завдання // Петлюра Симон. Статті. – К., 1993. – С.251.

² Румунська преса про вбивство С.В.Петлюри // Тризуб. – 1926. – Ч.42. – 29 серпня. – С.23.

³ Там само.

⁴ Логічний кінець // Тризуб. – 1926. – Ч.40. – 15 серпня. – С.13.

⁵ Там само. – С.14.

⁶ Короткий перегляд головніших статтів російської преси з приводу смерті С.В.Петлюри // Тризуб. – 1926. – Ч.42. – 29 серпня. – С.25–29.

⁷ Там само. – С.25–26.

⁸ Там само. – С.26.

⁹ До судової справи // Тризуб. – 1926. – Ч.41. – 22 серпня. – С.27.

¹⁰ Там само.

¹¹ З судової справи // Тризуб. – 1927. – Ч.40. – 9 жовтня. – С.11.

¹² Процес // Тризуб: надзвичайне щоденне видання. – 1927. – №1. – 19 жовтня. – С.2.

- ¹³ Там само. – С.3.
¹⁴ Там само. – С.4.
¹⁵ Тризуб: надзвичайне щоденне видання. – 1927. – №2. – 20 жовтня. – С.1.
¹⁶ Там само. – С.2.
¹⁷ Там само. – С.3.
¹⁸ Там само.
¹⁹ Там само.
²⁰ Там само. – С.4.
²¹ Там само.
²² Там само. – №3. – 21 жовтня. – С.1.
²³ Шульгин О. Злочинність чи наївність // Там само.
²⁴ Там само. – №4. – 22 жовтня. – С.4.
²⁵ Там само. – №5. – 25 жовтня. – С.2.
²⁶ Там само. – С.3.
²⁷ Там само. – №6. – 26 жовтня. – С.2.
²⁸ Там само. – №7. – 28 жовтня. – С.2.
²⁹ Там само. – С.3.
³⁰ Там само. – С.4.
³¹ Там само. – №8. – 31 жовтня. – С.1.
³² Там само. – С.2.
³³ Там само. – С.3.
³⁴ Там само.
³⁵ Там само. – С.4.
³⁶ Обвинувачувальна промова прокурора Рейно // Тризуб: надзвичайне видання. – 1928. – №9-10. – 1 серпня. – С.9.
³⁷ Лотоцький О. Листки з пам'яті // Симон Петлюра – державний муж. – Нью-Йорк, 1957. – С.45.
³⁸ Прокопович В. Листки з пам'яті // Там само. – С.75.

According to Ukrainian periodical «Tryzub» the article reproduces the course of a long legal trial against the murderer of Symon Petliura, gives argumentation from both sides, shows the reaction of Ukrainian emigrant organizations and world community to terrorist act, the course of judgments and verdict of jury trial.

О.С.Кучерук*

«ХРЕСТ СИМОНА ПЕТЛЮРИ» – ВІДЗНАКА ДЕРЖАВНОГО ЦЕНТРУ УНР В ЕКЗИЛІ

У статті висвітлюється один із важливих епізодів нагородотворчої практики української діаспори – встановлення відзнаки Державного центру УНР в екзилі – «Хрест Симона Петлюри». Подаються його опис, відомості про автора проекту, персоніфікується процес нагородження.

«Хрест Симона Петлюри» належить до системи українських нагород, що виникла внаслідок розвитку національної нагородної практики і традиції. Донині українську фалеристику, особливо доби Української Народної Республіки та пов'язаного з нею еміграційного періоду діяльності Державного центру УНР в екзилі, вивчено недостатньо. Зокрема, це стосується й Хреста Петлюри.

До 1991 р. історія цієї нагороди висвітлювалася лише на сторінках діаспорних видань. Серед її авторів варто назвати М.Битинського, Ю.Подлузького, Я.Семотюка.

* Кучерук Олександр Сергійович – канд. іст. наук, директор Бібліотеки імені Ольжича (Київ).